

Clubs des Femmes

Groei, bloei en val van politieke vrouwenclubs tijdens de Franse Revolutie 1789-1793

Club Patriotique De Femmes.

Des Femmes bien Patriotes avoient formées un Club dans lequel n'étoit admise aucune autre; Elles avoient leur Présidente et des secrétaires; on s'assembloit deux fois la semaine, la Présidente faisoit la Lecture des séances de la convention nationale, on approuvoit ou l'on critiquoit ses décrets. Ces Dames animées du zèle de la Bienfaisance faisoient, entre elles ^{celles} une qui étoit distribuée à des familles de bons Patriotes, qui ont besoins de secours.

Republicaines participant à une réunion d'un des clubs patriotiques de femmes. (Frères Lesueur. Musée Carnavalet.)

Carmen Moll 3913120

Cr.moll@students.uu.nl

Onderzoeksseminar III GE3V14054

Werkgroep 3: Het Ancien Régime en de Franse Revolutie

Guido de Bruin

28 mei 2015

13.241 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Deelvraag 1.....	9
Hoe kwam het tot de oprichting van vrouwelijke politieke clubs? En wat was hun aard en omvang?	
Deelvraag 2.....	14
Hoe functioneerden de vrouwen in politieke clubs, geïllustreerd aan de hand van de <i>Société Fraternelle</i> ? En hoe pasten de gelijkheidsidealen van deze en andere <i>fraternelle</i> -verenigingen binnen de Franse revolutionaire politiek?	
Deelvraag 3.....	19
Vonden de vrouwelijke politieke clubs veel bijval en was er sprake van draagvlak onder de Parijse vrouwen?	
Deelvraag 4.....	23
Hoe functioneerde de vrouwelijke politieke club van de <i>Société des Citoyennes Republicanes Revolutionnaires</i> van 10 mei tot 30 oktober 1793?	
Deelvraag 5.....	29
Waarom werden vrouwelijk politieke clubs in oktober 1793 door de Conventie verboden? En wat waren de gevolgen hiervan?	
Conclusie.....	37
Literatuurlijst.....	41

‘Het idee van vrijheid verrijkt zielen, ontvlamt geesten en wakkert harten aan. Geen offer is te groot in de zoektocht het te verkrijgen; het te behouden, het leven zelf stelt hierbij niets voor.’¹ – de Parijse marktvrouwen, *Assemblée Nationale*, 27 Augustus 1791

Frankrijk verkeerde in crisis toen De Brienne, minister van financiën onder Lodewijk XVI, in augustus 1788 overging tot het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Dit representatieve orgaan, dat al sinds 1614 niet meer bijeen was gekomen, zou door haar breed gedragen standenvetegenwoordiging de autoriteit hebben hervormingen door te voeren in het financiële beleid dat tot Frankrijks faillissement had geleid. Het bijeenroepen van dit orgaan zorgde echter voor vergaande veranderingen, die veel omvangrijker bleken dan het invoeren van belastinghervormingen. Hoewel de *cahiers* die door de standen werden opgesteld weinig blijk gaven van revolutionair sentiment, ontstond er al snel een revolutionaire politieke cultuur die Frankrijk zou doen veranderen. Nadat de Staten-Generaal op 4 mei 1789 officieel waren geopend, organiseerde gelijkgezinde afgevaardigden voorvergaderingen. Met name de derde stand stelde haar bijeenkomsten open voor politiek actieve burgers, waardoor de publieke opinie een belangrijke stem kreeg binnen haar besluitvorming. Daarnaast waren er binnen Parijs verschillende gelegenheden, zoals het *Palais Royale*, waar de politieke geest van het publiek werd ontwikkeld.²

Ook binnen de *Assemblée Nationale* zelf vond politieke organisatie plaats door de ontwikkeling van facties. Vanaf 1789 kwamen ‘links’ en ‘rechts’ tegenover elkaar te staan. Ter ondersteuning ontstonden politieke clubs, waarbij aanvankelijk de tegenstelling tussen de radicalen, ofwel patriotten, en monarchisten centraal stond.³ De jaren 1790 werden gekleurd door een stortvloed aan pamfletten en krantenartikelen, die erop waren gericht politieke clubs te legitimeren. Rechten en verantwoordelijkheden van clubs en hun leden werden hierbij benadrukt. De pamfletcultuur rondom de oprichting en legitimering van de politieke clubs tijdens de Franse Revolutie gaf blijk van een nieuwe ontwikkeling, waarbij de publieke opinie

¹ Dames de La Halle, *Address by the Women of La Halle to the National Assembly, August 27, 1791, as They Make a Donation of Money*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 85.

² S. Neely, *A Concise History of the French Revolution* (Maryland 2008) 44-74.

³ *Idem* 88-91.

een belangrijke rol speelde. De relatie tussen de regering en de burger werd vooropgesteld bij de retoriek van de revolutionaire politieke clubs.⁴

In het voorjaar van 1791 was er een veelvoud aan politieke clubs opgericht, waarvan de radicale Jacobijnen-club, ook wel ‘Vrienden van de Constitutie’ genoemd, de grootste was. In juli 1790 telde de *Clubs des Jacobins* alleen al in Parijs 1.200 leden. In hetzelfde jaar hadden de Jacobijnen een netwerk van 152 zusterverenigingen gevormd door heel Frankrijk.⁵ De vorm van deze clubs was variabel en kon zowel het karakter hebben van een sociale club als een leesclub. Alle clubs hadden echter dezelfde politieke interesse en zagen zichzelf als bewakers en voorvechters van de Franse Revolutie.⁶ De discussie over de invoering van de *Constitution Civil du Clergé* (1790) zorgde ervoor dat naast de Jacobijnen andere, minder elitaire, clubs in het leven werden geroepen, zoals de *Cordeliers* en de *Cercle Social*. Als gevolg van de grotere concurrentie openden verenigingen hun deuren voor minder vermogende Parijzenaren. Door de steeds verdere radicalisering van patriottische standpunten werden er ook conservatieve clubs in het leven geroepen. De *Société Patriotique de 1789* is een voorbeeld, waarbij aanvankelijk vooruitstrevende revolutionairen, zoals Sieyès, Lafayette, Bailly, Mirabeau, Talleyrand en Le Chapelier, de radicalisering van de revolutie tegen wilden gaan door terug te keren naar de uitgangspunten van het begin van de revolutie.⁷

Nadat in 1792 de monarchie was ontmanteld groeide de rol van politieke clubs binnen de samenleving. De Jacobijnen, Girondijnen en Montagnards, kregen als de meest invloedrijke clubs een sturende rol binnen de Franse Revolutie. De clubs vormden een communicatiemiddel tussen de massa en politici en waren daarnaast de basis van facties binnen de *Assemblée Nationale*. Binnen de Nationale Conventie, die vanaf september 1792 de macht in handen kreeg, werd er meer rekening gehouden met de eisen en wensen van de sansculottes van Parijs. Bij de vestiging van het revolutionaire dictatuur (1793), werden lokale Jacobijnen-clubs ingezet ter versterking van de Terreur (1793-1794). In deze periode bestonden de *Clubs des Jacobins* naar schatting uit 5.000 tot 8.000 verenigingen met een nominale achterban van zo'n 500.000 leden. Deze clubs werden actief ingezet als administratieve overheidscentra. Daarnaast kregen politieke clubs in deze periode een belangrijke rol met betrekking tot de publieke deugd. Fransen met een verdachte opinie

⁴ P. Hanson, ‘Monarchist Clubs and the Pamphlet Debate over Political Legitimacy in the Early Years of het French Revolution’, *French Historical Studies* 21 (1998) 299-306.

⁵ De editors van Encycloepedia Britannica, ‘Jacobin Club’ (versie 13 februari 2014), <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/299007/Jacobin-Club> (20 april 2015).

⁶ Neely, *A Concise History of the French Revolution*, 119-122.

⁷ Idem, 122-124.

werden in de gaten gehouden, dechristianiseringsbewegingen werden opgezet en revolutionaire festivals werden georganiseerd.⁸

Gedurende de Franse Revolutie werd de vrouw gezien als symbool van vrijheid, rede of de Republiek zelf. Dit terwijl de vrouw in de praktijk sterk werd ontmoedigd om deel te nemen aan de politieke cultuur die hiermee verbonden was.⁹ Er was sprake van een intellectueel debat, waarbij wetenschappers biologische theorieën over gender gebruikten om verschil in civiele en politieke rechten te onderbouwen. Het traditionele biologische argument, dat onder andere werd uitgedragen door Jean-Jacques Rousseau, ging uit van de natuurlijke fysieke superioriteit van de man als basis voor zijn overwicht in de moderne politiek. Voorvechters van vrouwenrechten haalden veelal John Locke aan om te betogen dat fysieke kracht niet de basis was voor zelfbeschikking. In plaats daarvan was het vermogen om te kunnen redeneren van belang en deze vaardigheid was niet geslachtsgebonden.¹⁰

Desondanks waren er in deze periode onder Franse vrouwen wel vormen van politieke organisatie. De periode van 1789 tot 1793 bracht zowel de opkomst als de ondergang van vrouwelijke politieke clubs. In deze relatief korte tijdspanne werd ondanks tegenstrijdige idealen ruimte gemaakt voor vrouwelijke inspraak. Tegelijk leidde de toenemende zichtbaarheid van de vrouw in de publieke sfeer tot een verbod van politieke vrouwenclubs in oktober 1793. Er is een historisch debat ontstaan over de vraag in hoeverre deze ontwikkelingen op het gebied van vrouwenemancipatie blijvende gevolgen hebben gehad. Er zijn twee stromingen binnen de historiografie over vrouwen in de Franse Revolutie: de moderaten en radicalen. De moderaten, zoals Carla Hesse, zien op lange termijn een positief effect voor de rechten van de vrouw. Zo stelt zij:

There was no “women’s revolution” in 1789, but through the commercialization of cultural life, the French Revolution opened up the unprecedented opportunity for women to participate in public political discourse and debate, and indeed to debate the appropriate place for women within a democratic polity.¹¹

⁸ De editors van Encyclopaedia Britannica, ‘Jacobin Club’ (versie 13 februari 2014), <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/299007/Jacobin-Club> (20 april 2015).

⁹ A. Freund, ‘The “Citoyenne” Tallien: Women, Politics, and Portraiture during the French Revolution’ *The Art Bulletin* 93 (2011) 325.

¹⁰ C. Hesse, *The Other Enlightenment : how French Women became Modern* (Princeton 2001) 131.

¹¹ Idem 55.

De radicalen, zoals Joan Scott en Joan Landes, leggen daarentegen de nadruk op formeel geaccepteerde geslachtsgefundeerde politieke normen die ten tijde van de Franse Revolutie de overhand hadden. Volgens Sutter zien beide stromingen de interne chaos en politieke discussies over het hoofd.¹²

De ontwikkelingen rondom de vrouwelijke politieke clubs zullen in dit onderzoek worden bekeken. Zodoende luidt de hoofdvraag: Wat was de aard en betekenis van de *clubs des femmes* tijdens de Franse Revolutie en waarom werden zij in oktober 1793 door de Conventie verboden? Door middel van deze vraag kan een nieuw licht worden geworpen op het debat omtrent vrouwenemancipatie ten tijde van de revolutie. Daar waar historici als Silvia Neely iedere vorm van vrouwelijke emancipatie ontkennen, zien Jane Abrey en anderen een revolutie in de positie van de vrouw.

De nadruk wordt in deze studie met name gelegd op de ontwikkeling van de rechten van de vrouw. Vrouwengeschiedenis wordt regelmatig, net als andere vormen van geschiedschrijving over minderheden, uit haar verband getrokken. De rol van de vrouw en haar ontwikkeling worden hierbij (onterecht) op een voetstuk geplaatst. In dit onderzoek zal echter zo objectief mogelijk een beeld worden geschetst van de *clubs des femmes* tijdens de Franse Revolutie. Historische speeches, petities en ooggetuigenverslagen zullen in combinatie met secundaire werken worden gebruikt om de hoofdvraag te beantwoorden. Aan de hand van verschillende deelvragen worden de *clubs des femmes* geanalyseerd.

Om te beginnen zal de ontstaansgeschiedenis van de politieke vrouwenclubs bekeken worden: hoe kwam het tot de oprichting van vrouwelijke politieke clubs? En wat was hun aard en omvang? Zoals het bovenstaande al duidelijk maakt, was er sprake van een frictie tussen de algemene revolutionaire consensus over de positie van de vrouw in de samenleving en het ontstaan van politieke vrouwenclubs. Er was sprake van een scheiding tussen de publieke en private sfeer, waarbij de vrouw zich tot de laatste diende te beperken. Het revolutionaire gedachtengoed, dat tot uiting kwam in de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger, was dan ook niet gespist op universele rechten of gelijkheid tussen man en vrouw. Desondanks ontstonden er tijdens de revolutie wel politieke vrouwenclubs, die zich inzetten voor de educatie van de vrouw. Als deze clubs, zoals de scheiding in sferen doet vermoeden, zo in strijd waren met de uitgangspunten van de revolutie, wie vormden dan hun achterban?

¹² C. Sutter, *A Revolutionary Regression: the Political Self-defeat of Women in Paris, 1789-1793* (Senior Honors Thesis Geschiedenis, Colorado 2012) 6.

In de jaren 1790-91 ontstonden er steeds meer politieke kansen voor de vrouw. De *Société Fraternelle de Patriottes de l'un et l'autre sexe, Défenseurs de la Constitution* was de eerste vereniging waarbij vrouwen volledig lidmaatschap konden verkrijgen en waarin ze functies konden vervullen. De gemengde politieke clubs brachten vrouwen in aanraking met de clubcultuur. Onder leiding van Etta Palm d'Aelders en andere vrouwelijke leden, zoals Théroigne de Méricourt (1762-1817) en Pauline Léon (1768-1838), werden de *fraternelle*-verenigingen gebruikt als een opstap om uiteindelijk uitsluitend vrouwelijke politieke clubs op te richten. Het functioneren van vrouwen binnen politieke clubs zal bekeken worden aan de hand van de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*.

De tweede deelvraag luidt: hoe functioneerden de vrouwen in politieke clubs, geïllustreerd aan de hand van de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*? En hoe pasten de gelijkheidsidealën van deze en andere *fraternelle*-verenigingen binnen de Franse revolutionaire politiek? Antwoord op deze vraag zal inzicht geven in de manier waarop vrouwen een plek kregen in gemengde verenigingen. Het politieke programma van de *fraternelle*-verenigingen wordt hierbij gekoppeld aan dat van de latere *clubs des femmes*.

De rol van de vrouw tijdens de revolutie bleef overigens niet beperkt tot de *clubs des femmes*. De Franse Revolutie was voor velen een periode van ongekende armoede. Deze ontwikkeling bevorderde de invloed van de vrouw: zij kon aanspraak maken op haar contacten met voedselverstrekkers zoals de bakker en slager. Bovenal was het aan haar om voorop te gaan bij rellen wanneer de situatie geen uitweg leek te hebben. De broodrellen, zoals de Mars naar Versailles (5-6 oktober 1789), die zich gedurende de hele Franse Revolutie voordeden, geven blijk van vrouwelijke invloed op de revolutie. Zoals Olwen Hufton het formuleert, was het: 'not (...) that men were never involved in bread riots – indeed during the revolution they were markedly so – but that predominantly the bread riot was female, or rather maternal terrain.'¹³ In de derde deelvraag zal worden gekeken naar de mate waarin deze vrouwen de achterban vormden van de politieke vrouwenclubs. Antwoord op de vraag of vrouwelijke politieke clubs veel bijval vonden en of er sprake was van draagvlak onder de Parijse vrouwen, zal inzicht geven in de achterban van de verenigingen. Was er bij de clubs sprake van een kleine intellectuele elite of een selecte groep feministen, of was er sprake van een brede beweging voor vrouwelijke politieke inspraak?

Het tweede deel van de hoofdvraag 'waarom werden zij [de politieke vrouwenclubs] in oktober 1793 door de Conventie verboden?' draait om de teloorgang van de *clubs des*

¹³ O. Hufton, 'Women in Revolution 1789-1796' *Past & Present* 53 (1971) 94.

femmes ten tijde van de terreur. De directe aanleiding voor het verbod op vrouwelijke clubs waren de toegenomen spanningen door de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires*. Deze club was ontstaan in het voorjaar van 1793. Gedurende 1792 waren de interesses van de *clubs des femmes* verschoven van educatie naar meer politieke zaken. Eind februari 1793 ontstond vanuit Parijs de vraag naar een orgaan dat, zonder mannelijke invloeden, de mogelijkheid zou bieden tot politieke betrokkenheid.¹⁴ De zogenoemde *Citoyennes* waren erop gericht de revolutie en de natie te redden. Maar desondanks werden zij er op 30 oktober van beschuldigd samen te zweren met Jacques Roux, een geradicaliseerde katholieke priester, en de *enragés*. Het programma van de *Citoyennes* geeft blijk van een veranderende instelling van vrouwelijke politieke clubs, die uiteindelijk leidde tot een verbod van deze clubs. Aan de hand van de vraag: ‘hoe functioneerde de vrouwelijke politieke club van de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* van 10 mei tot 30 oktober 1793?’ wordt het veranderende gedachtengoed van de politieke vrouwenclubs bekeken.

Afsluitend zal de vraag worden beantwoord: waarom werden de vrouwelijke politieke clubs in oktober 1793 verboden? Het besluit van de Conventie om politieke vrouwenclubs op te heffen beperkte zich niet slechts tot de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires*. Het politieke conflict met de vrouwenclubs had geresulteerd in een bredere verklaring, waarbij het *Comité de Salut Public* verordende dat vrouwen niet deel moesten nemen aan de politiek. Deze deelvraag zal verder ingaan op deze stelling door onderzoek te doen naar de uiteindelijke sluiting van de *clubs des femmes*. Zo zullen de opkomst, het functioneren en het uiteindelijke sluiten van de vrouwelijke politieke clubs in dit onderzoek worden geanalyseerd.

Door het beantwoorden van de bovenstaande vragen zal in het laatste hoofdstuk getracht worden een conclusie te trekken. De hoofdvraag: ‘wat was de aard en betekenis van vrouwelijke politieke clubs tijdens de Franse Revolutie en waarom werden zij in oktober 1793 door de Conventie verboden?’ zal worden beantwoord en verdere bevindingen zullen worden aangestipt. Aangezien er geen standaardwerk bestaat over politieke clubs tijdens de Franse Revolutie, zal dit onderzoek bijdragen aan een algemeen beeld door tenminste één vorm van politieke clubs te belichten. Waar Michael L. Kennedy met zijn trilogie *The Jacobin Clubs in the French Revolution* licht wierp op de Jakobijnenclubs, zal dit onderzoek een blik werpen op de *clubs des femmes* van de revolutie.

¹⁴ Roessler, *Out of the Shadows: Women en Politics in the French Revolution, 1789-95* (New York 1998) 101-102.

1. Hoe kwam het tot de oprichting van vrouwelijke politieke clubs? En wat was hun aard en omvang?

In de achttiende eeuw waren aristocratische dames, onder een andere noemer, al kleine politiek georiënteerde verenigingen gestart die leken op de *clubs des femmes* die gedurende de Franse revolutie ontstonden. Op basis van de nalatenschap van apologeten en propagandisten is het beeld ontstaan dat er relatieve vrijheid was voor de vrouw in deze periode van het Ancien Régime. Er zou sprake zijn geweest van gelijkheid, waarbij vrouwen aan het hof, in salons, in theaters en in provinciale genootschappen hun stem konden laten gelden. Binnen de oude orde had de vrouw recht op een plaats in de samenleving, omdat zij werd gezien als draagster van kinderen. Na de omwenteling die de Franse Revolutie teweeg bracht, was het precies deze reden die werd gebruikt om de uitsluiting van de vrouw van de publieke sfeer te legitimeren.¹⁵ Desondanks ontstonden er, vrijwel gelijktijdig met de mannelijke politieke clubs, speciale *clubs des femmes* en gemengde politieke clubs waarbinnen de revolutionaire vrouw zich politiek kon oriënteren. De ontstaansgeschiedenis en analyse van de *clubs des femmes* verschaft de context waarin kan worden gekeken naar de invloed van de vrouwenclubs.

De vrouw en de Revolutie

Ondanks de propaganda waren de rechten van de vrouw ten tijde van het Ancien Régime beperkt. Een getuigschrift van een vrouw werd slechts geaccepteerd in de rechtszaal. Een vrouw bleef onder haar vaders autoriteit zolang zij ongetrouwd was. Vanaf het moment dat zij trouwde verschoof de autoriteit van de vader naar haar man, waardoor zij opnieuw geen controle had over zichzelf als persoon of over haar bezit. De Franse vrouw ten tijde van het Ancien Régime bezat echter wel enkele politieke rechten. Zo kwam zij in aanmerking voor het regentschap en was vrouwen van adellijke of religieuze afkomst toegestaan om op te treden als afgevaardigden van landgoederen.¹⁶

Het uitbreken van de revolutie was voor enkelen reden om een strijd te beginnen waarbij werd getracht de rechten voor de vrouw en de gelijkheid tussen de seksen te vergroten. In de *cahiers*, die werden opgetekend voor de vertegenwoordiging van de drie standen in de Staten-Generaal (4 mei 1789), kwamen weinig voorstellen met betrekking tot

¹⁵ Hesse, *The Other Enlightenment*, 31-33.

¹⁶ J. Abrey 'Feminism in the French Revolution' *The American Historical Review* 80 (Oxford 1975) 43-45.

vrouwenrechten naar voren. Uitzonderlijk was de stellingname van de derde stand van Châtellerault, die pleitte voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen bij de debatten van de *Assemblée Nationale* en bij het aanstellen van afgevaardigden. Dergelijke grensverleggende voorstellen vonden vrijwel geen bijval.¹⁷

Er waren wel succesvolle bescheiden initiatieven, om de maatschappelijke positie van de vrouw te veranderen. Enerzijds probeerden verschillende groepen vrouwen binnen de samenleving op onofficiële wijze hun grieven bekend te maken. Zo stelde een aantal vrouwen *cahiers des doléances des femmes* op namens vrouwelijke bezitseigenaren ter verdediging van vrouwenstemrecht en participatie als afgevaardigden. Anderzijds werd door officiële petitie aangedrongen op verandering. Op 1 januari 1789 werd een petitie aan de koning aangeboden, waarbij vrouwen van de derde stand vroegen om praktische en morele educatie en exclusieve rechten voor het uitoefenen van vrouwelijke ambachten. In deze petitie werd het volgende gesteld:

Wij vragen verlicht te worden om te kunnen werken, niet om de autoriteit van mannen omver te werpen, maar om meer waardering van hen te krijgen, zodat we over de middelen kunnen beschikken die ons weghouden van tegenslagen en zodat armoede ons niet zodanig kan verzwakken dat de zwakkeren onder ons, verblind door luxe en meegesleept door voorbeelden, deel zullen uitmaken van de menigte van ongelukkigen die de oorzaak zijn van overbevolkte straten en wier ontuchtige stoutmoedigheid een schande is voor onze sekse en voor de mannen die hen gezelschap houden.¹⁸

De autoriteit van de man werd hierbij duidelijk niet in twijfel getrokken. De eisen van de vrouwen kwamen in dit geval voort uit een *crises de subsistance* die het bestaansrecht van de gemiddelde vrouw bedreigde. Zoals Olwen Hufton het formuleert: ‘The woman of the bread riots owed her intensity to her appreciation of the need to stay on the right side of the line between poverty and destruction.’¹⁹ Zo arriveerde op 5 oktober 1789 een menigte van meer dan tweeduizend vrouwen bij het koninklijk paleis te Versailles.²⁰ De hal die tot dan toe dienst had gedaan als de vergaderzaal van de *Assemblée Nationale* werd bestormd om de vrouwen in staat te stellen mee te stemmen over moties en amendementen met betrekking tot

¹⁷ J. Abrey, ‘Feminism in the French Revolution’, 47.

¹⁸ *Petition of women of the Third Estate to the King*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 20.

¹⁹ O. Hufton, ‘Women in Revolution 1789-1796’, 95.

²⁰ S. Maillard, *Stanislas Maillard Describes the Women’s March to Versailles, October 5, 1789*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 36-42.

de circulatie en distributie van graan. De gewone marktvrouw had op deze manier tijdelijk de beschikking over politieke macht en droeg bij aan de uitvoering van de algemene wil. Het feit dat de mogelijkheid voor de vrouwen om een politieke bijdrage te leveren maar van tijdelijke aard was, bleek uiteindelijk de inspiratie voor het revolutionaire programma van de *clubs des femmes*.²¹

De Clubs des Femmes

Hoewel de meeste politieke clubs aanvankelijk alleen mannen lidmaatschap verleenden, kregen vrouwen in sommige gevallen de mogelijkheid als toeschouwer deel te nemen aan de vergaderingen van de clubs. Zo opende de *Société des Cordeliers*, opgericht op 27 april 1790, haar deuren direct voor revolutionaire vrouwen. De vrouwen in deze club hadden geen stemrecht, maar werden wel in de gelegenheid gesteld om toe te kijken en te spreken.²² De Parijse club *Cercle Social* gold als de eerste club die vanaf 1790 feministisch gedachtegoed uitdroeg. Voornamelijk feministen en hun achterban, zoals Etta Palm d'Aelders en Marquis de Condorcet, gebruikten de *Cercle Social* als een podium voor hun gedachten en ideeën. Daarnaast was er een aantal clubs die er vrij snel voor kozen om vrouwen te accepteren. Onder deze *sociétés populaires* vielen: de *Club des Indigents*, de *Club des Halles*, de *Club des Nomophiles*, de *Club des Minimes*, de *Société Fraternelle des Jacobins* en de *Société des Carmes*. Ondanks de toelating van vrouwen is er geen verder bewijs dat deze clubs zich daadwerkelijk inzetten voor de vergroting van vrouwenrechten. Hetzelfde geldt voor de provinciale vrouwenclubs. *Clubs des femmes* werden opgericht in steden als Besançon, Bordeaux, Dijon, Orléans en Strassbourg. Ook bij deze clubs zijn er geen bewijzen voor feministische praktijken.²³ Wel is bekend dat deze provinciale clubs onder strenger toezicht stonden dan de Parijse vrouwenclubs. Zo werden de bijeenkomsten van de in 1789 opgerichte *Club des Femmes de Dijon* geobserveerd door de burgemeester en had hij een adviserende rol binnen de vrouwenclub.²⁴

De aard van de *clubs des femmes* liep uiteen; dat resulteerde in een verscheidenheid aan doelstellingen. De voornaamste doelstelling van politieke clubs in het algemeen was het lezen en bediscussiëren van decreten, uitgevaardigd door de *Assemblée Nationale*. Op deze manier trachtten de verenigingen bij te dragen aan de politieke educatie van hun leden.

²¹ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 15.

²² Roessler, *Out of the Shadows*, 50.

²³ J. Abray, 'Feminism in the French Revolution', 50.

²⁴ Roessler, *Out of the Shadows*, 56.

Volgens Roessler had de toetreding van de vrouwen grote gevolgen: ‘Here in the popular fraternal societies many women took their first steps toward becoming vocal and informed participants in the new social and political order.’²⁵ De vrouwelijke betrokkenheid bij politieke clubs gaf blijk van een toenemende politieke interesse. Binnen de *Cercle Social* kregen vrouwen de mogelijkheid om op dezelfde voet als mannen te participeren in discussies en verkiezingen. Twee dames waren, net als vier mannen binnen de vereniging, werkzaam als secretaris. Vrouwen maakten deel uit van de commissies en delegaties binnen de organisatie en participeerden op gelijke wijze als de mannelijke leden. Het was volgens Roessler zelfs waarschijnlijk dat het vrouwen presidentschap van de *Cercle Social* ambieerden.

Politieke doelstellingen

De *clubs des femmes* streefden verschillende doelstellingen na. Binnen de clubs was er sprake van politieke fragmentatie, gebaseerd op uiteenlopende sociale, economische en politieke interesses. Sutter benadrukt hoe de zoektocht naar vrouwenrechten werd ondermijnd door verdeeldheid binnen de *clubs des femmes*.²⁶ Zodoende was er sprake van een grote verscheidenheid aan politieke doelstellingen.

Maatschappelijk georiënteerde clubs zetten zich onder andere in voor de armlastigen binnen de samenleving door het inzamelen van aalmoezen.²⁷ De *clubs des femmes* speelden met name een humanitaire rol binnen de maatschappij, waarbij er een actieve rol voor de vrouw was weggelegd voor de verbetering van het lot van de armlastigen. Naast dergelijke liefdadigheidsinitiatieven streefde het gros van de *clubs des femmes* naar het bewerkstelligen van educatie voor de vrouw. Op basis van het idee dat ieder individu verantwoordelijk was voor een bijdrage aan de natie, werd educatie gezien als basis voor het burgerlijk bewustzijn. Bij de oprichting van een *club des femmes* in maart 1791 stelde Etta Palm:

Oude mensen, vrouwen, kinderen, geen van hen zijn nutteloos; het is slechts nodig hun capaciteiten te ontwikkelen, deze op de juiste manier in te zetten en de destructieve vooroordelen te vervangen door nieuwe waarden.²⁸

²⁵ Roessler *Out of the Shadows*, 52.

²⁶ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 7-8.

²⁷ O. Hufton, ‘Women in Revolution 1789-1796’, 99.

²⁸ *Idem* 60.

In extreme gevallen werd zelfs gewapende strijd nagestreefd. Een petitie die Pauline Léon in maart 1792 aan het Wetgevende Vergadering aanbood pleitte bijvoorbeeld voor het recht van de vrouw om zichzelf te wapenen tegen “de vijand”, in dit geval Oostenrijk (een initiatief dat veel tegenstand kreeg).²⁹ De meer extreme initiatieven maakten deel uit van een feministisch revolutionair programma dat zich afzette tegen het passief burgerschap van de vrouw. Het feministisch programma focuste zich voornamelijk op educatieve, economische, politieke en wettelijke verandering van de positie van de vrouw. De veranderingen werden gebaseerd op van drie argumenten. Om te beginnen waren vrouwen, net als mannen, mens en zodoende hadden zij recht op dezelfde natuurlijke rechten. Termen afkomstig uit het Ancien Régime zoals ‘despotisme’ en ‘aristocratie’ werden hierbij gebruikt om de achterhaalde waarde van de oude rolverdeling te benadrukken. Ten tweede werd de biologische rol van de vrouw als moeder van alle burgers beklemtoond om een claim op de samenleving te verantwoorden. Iedere vrouw werd gezien als moeder of potentiële moeder. En daarmee was zij noodzakelijk voor het voortleven van de nieuwe republikeinse staat. Daarnaast werd gebruik gemaakt van het patriottische sentiment onder de feministen. De vrouwen vervulden hun plicht als burgeres en het was dus niet logisch dat zij geen aanspraak konden maken op de bijbehorende rechten.³⁰

Over de omvang van de *clubs des femmes* is niet veel bekend. Jane Abray stelt in haar werk dat ‘most women ignored the feminists’, wat erop wijst dat de omvang van de radicaal politieke stroming beperkt bleef.³¹ Dit zegt echter niets over de gematigdere *clubs des femmes*, gelegen in de stad en met name de provincies. Roessler geeft in haar boek *Out of the Shadows* enkele cijfers. Historici in de steden Lyon, Dijon, Bordeaux en met name steden in het zuidwesten van Frankrijk hebben meer dan dertig politieke vrouwenclubs geïdentificeerd.³² Over het aantal gemengde clubs is meer bekend; in het Jaar II van de revolutie waren er zo’n 6 tot 12 gemengde niet-elitaire clubs in Parijs. Dit betekende 12,5 tot 25 procent van de niet-elitaire clubs in de Parijse secties. Vooral de linkse clubs kenden een gemengd ledenbestand. Op basis van de contacten van de Conventie blijkt dat tussen februari 1793 en februari 1794 14 provinciale clubs zowel mannelijke als vrouwelijke leden kenden.³³

²⁹ P. Léon, *Petition to the National Assembly on Women’s Rights to Bear Arms*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 72-74.

³⁰ J. Abray, ‘Feminism in the French Revolution’, 52.

³¹ Idem 46.

³² Roessler, *Out of the Shadows*, 50.

³³ D. Godineau, *The Woman of Paris and Their French Revolution* (California 1998) 201.

2. Hoe functioneerden de vrouwen binnen politieke clubs, geïllustreerd aan de hand van de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*? En hoe pasten de gelijkheidsidealen van deze en andere *fraternelle*-verenigingen binnen de Franse Revolutionaire politiek?

Vanaf november 1790 organiseerde Claude Dansard, een Parijse pensioneenaar, bijeenkomsten voor ambachtslieden en fruit- en groentehandelaren uit de stad. Een vergaderzaal van een Jacobijns klooster gold als ontmoetingsplek om de besluiten van de *Assemblée Nationale* te analyseren. Bij deze bijeenkomsten werden door enkele aanwezigen vrouw en kinderen meegenomen, waardoor ook zij toegang kregen tot deze politieke omgeving. Vanaf maart 1791 stond deze groep bekend als de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*, waarmee duidelijk werd gewezen op het gemengde karakter van de politieke club. In de maanden die volgden won de vereniging aan populariteit en leden, waardoor er met name in Parijs verschillende nieuwe *Sociétés Fraternelles* werden opgericht. Hierna werden er onder andere de *Société Fraternelle des Halles*, de *Société Fraternelle des Minimes* en de *Société Fraternelle des Nomophiles* opgericht. Ook andere *fraternelle*-verenigingen zoals *des Amis des Droits de l'Homme Ennemie du Despotisme* en *des Deux Sexes du Panthéon-Français*, boden vrouwen de mogelijkheid lid te worden. Roessler oordeelt: 'It was in these clubs which welcomed women as members that the basis was established for the process of their politicization.'³⁴ Of de rol van de *Société Fraternelle* werkelijk zo groot is geweest is moeilijk te bepalen. Wel kan het functioneren van de verenigingen inzicht geven in de rol die vrouwen speelden binnen de politieke clubs. Daarnaast kan door de analyse van de politieke uitgangspunten van de verenigingen meer duidelijk worden over de plek van de gemengde politieke clubs binnen het scala aan politieke verenigingen ten tijde van de Franse revolutie.

De vrouw in de Société Fraternelle

De politieke krant *Babillard* publiceerde op 14 juni 1791 een artikel dat inzicht gaf in het functioneren van de vrouw binnen de politieke clubs. Uit dit stuk bleek dat mannen en vrouwen op gelijke wijze deelnamen aan discussies en verkiezingen. Twee dames waren, net als vier mannen binnen de vereniging, werkzaam als secretaris. Deze functie hield in dat ze verantwoordelijk waren voor het onderzoek naar potentiële leden voor de vereniging en hun eventuele introductie. De vrouwen waren hierbij, net als de mannen, in staat de kandidaten te

³⁴ Roessler, *Out of the Shadows*, 52.

presenteren aan de vereniging. Daarnaast onderzocht een comité, bestaande uit zes mannen en zes vrouwen, belangrijke kwesties binnen de vereniging, waarbij ze eventuele geschillen trachtten op te lossen. Vrouwen maakten deel uit van de commissies en delegaties binnen de organisatie en participeerden op gelijke wijze als de mannelijke leden. Gelijkheid ging hierbij zelfs zo ver dat vrouwen het presidentschap ambieerden. De *Babillard* maakte melding van een gelegenheid waarbij een van de vrouwelijke leden de vereniging confronteerde met de vraag: ‘Wat is het verschil tussen mannen en ons? Ik vraag om toestemming om niet alleen toegelaten te worden tot het secretariaat en de commissies, maar ook tot het presidentschap.’ Het is echter nooit daadwerkelijk tot een vrouwelijk president gekomen.

Bovenstaande gegevens worden bevestigd door het *Réglement de la Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*. Artikel II luidt: ‘Tous les membres des deux sexes participeront aux délibérations et aux élections.’ Ten grondslag hieraan lag een eed, die alle broers en zussen van de *Société Fraternelle* bij toetreding tot de politieke club moesten afleggen, volgens artikel VII. De nadruk lag in het hele reglement op *l'égalité* (gelijkheid) en *la fraternité* (broederschap) tussen de mannelijke en vrouwelijke leden.³⁵ Vrouwelijke leden konden zodoende actief deelnemen aan de politieke cultuur van de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*. Ondanks de uitsluiting op nationaal niveau was onder het revolutionaire bewind dus wel ruimte voor vrouwen in beperkte kring, zoals in de verschillende *Sociétés Fraternelles*, waarin vrouwen wel politiek actief waren.

Politiek programma

De gelijkheid tussen man en vrouw kwam terug in het politieke programma van de *fraternelle*-verenigingen. De doelstellingen van de gemengde politieke clubs waren gebaseerd op de overtuiging dat ieder individu een bijdrage zou moeten leveren aan de maatschappij. Zo namen de leden van de *fraternelle*-verenigingen enthousiast deel aan de verschillende revolutionaire *fêtes*. Daarnaast was volgens veel leden van de *fraternelle*-verenigingen educatie voor zowel jonge jongens als meisjes van belang. Al voordat de revolutie was uitgebroken waren er afspraken gemaakt over de verbetering van vrouweneducatie. Toen het Ancien Régime ten onder ging en de *Assemblée* de macht in handen kreeg was kon educatie-ideaal van de vrouwen binnen de *fraternelle*-verenigingen worden gelegitimeerd aan de hand van de revolutionaire burgerschapsidealen. De nieuwe regering overwoog verschillende onderwijsprojecten, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen een passende opleiding voor

³⁵ *Réglement de la Société Fraternelle de patriottes des Deux Sexes, défenseurs de la Constitution* (Parijs 1792), *Bibliothèque nationale de France*, 1-22.

man en vrouw. Charles Maurice de Talleyrand-Périgord ging voorop in de progressieve strijd voor educatie en betoogde dat meisjes op de basisschool een training zouden moeten krijgen in waarden en het domestieken leven. Dergelijke voorstellen ontvingen echter kritiek van tegenstanders uit de conservatieve hoek.³⁶

Het idee dat zowel man als vrouw een bijdrage moest leveren aan de maatschappij resulteerde ook in het initiatief voor gewapende strijd door de vrouw, zoals in het vorig hoofdstuk besproken. Meer dan driehonderd vrouwen, afkomstig uit de *Société Fraternelle des Minimes*, tekenden een petitie die de middelen tot zelfbescherming dienden te verbeteren. Théroigne de Méricourt, een van de vrouwelijke leden van de *Société Fraternelle des Deux Sexes*, breidde het voorstel verder uit en pleitte voor de oprichting van legioenen vrouwen om hun natuurlijke plicht jegens de natie uit te voeren.³⁷ Deze militante houding werd niet algemeen geduld door de vrouwelijke leden van de clubs. De doelstellingen met betrekking tot educatie van vrouwen en vergroting van vrouwenrechten werden veelal door middel van debat, schriftelijke documenten en andere diplomatieke methodes tot onderwerp van discussie gemaakt. De militante aanpak die door andere vrouwelijke leden werd voorgesteld maakt duidelijk dat ook tussen de *fraternelle*-verenigingen verschillende uitgangspunten bestonden.³⁸

In voor- en tegenspoed

De verschillende *Sociétés Fraternelles* vonden relatief weinig steun onder andere revolutionaire politieke clubs. Het gelijkheid ideaal dat binnen deze clubs werd nagestreefd werd niet breed gedragen. Neely concludeert: ‘The Revolution did not prove to be terribly revolutionary for women.’³⁹ Het vrouwenstemrecht, zoals in de *Société Fraternelle* werd gehandhaafd, werd op nationaal niveau al vrijwel direct compleet uitgesloten. Abbé Emmanuel Joseph Sieyès, schrijver van het beroemde pamflet ‘Wat is de derde stand?’, formuleerde het algemeen goed als volgt:

Vrouwen zijn, zoals het nu wordt gezien, kinderen, buitenlanders, ofwel zij die niets bijdragen aan de openbare orde. Zij zouden zodoende geen directe inspraak moeten bezitten in regeringsaangelegenheden.⁴⁰

³⁶ J. Abray, ‘Feminism in the French Revolution’, 53.

³⁷ Roessler, *Out of the Shadows*, 55-56.

³⁸ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 20

³⁹ Neely, *French Revolution*, 148.

⁴⁰ J. Abray, ‘Feminism in the French Revolution’, 54.

Het vrouwenstemrecht binnen de *Société Fraternelle* was zodoende uitzonderlijk in de nationale revolutionaire politiek.

De moderaten vormden de grootste politieke achterban voor de *clubs des femmes*. Zo bracht Condorcet in 1790 het pamflet *Sur l'admission des femmes au droit de cité* uit waarin hij pleitte voor de rechten van de vrouw. Hij gebruikte hierbij de al bestaande revolutionaire retoriek om duidelijk te maken dat het een fout was het geluk van de vrouw op te offeren om het “collectief” geluk te behouden. De Girondijnen hadden een minder samenhangende mening over de rechten van de vrouw en andere minderheden. Een van de belangrijkste figuren onder de Girondijnen, Brissot, pleitte wel voor vergroting van de rechten van de vrouw, wat ook naar voren kwam in zijn pleidooi voor vrouweneducatie.⁴¹

De strijd van de *Société Fraternelle* voor meisjesonderwijs heeft geen duidelijke resultaten geboekt, aangezien de *Assemblée Nationale* en later de Conventie gedurende de gehele revolutie geen succesvol onderwijssysteem hebben kunnen instellen.⁴² Over het algemeen was er weinig mannelijke steun voor de feministische stroming gedurende de Franse Revolutie en waren de meeste politieke clubs ongeïnteresseerd in gelijke rechten tussen man en vrouw.⁴³

Desondanks werden in 1792 de familiale wetten fundamenteel aangepast. Zo werd onder andere de vaderlijke autoriteit over zijn kinderen werd aan banden gelegd. De meest omvangrijke hervorming betrof het huwelijk, welke vanaf dat moment werd vastgelegd in een civiel contract. Dit betekende dat echtscheiding mogelijk was wanneer er sprake was van wederzijdse instemming van beide echtgenoten; wanneer één echtgenoot onverenigbaar bleek met de ander; of wanneer één echtgenoot de ander aanklaagde op basis van specifieke gronden zoals aanwijsbare zenuwzinkingen, veroordeling voor zware misdaden, psychisch geweld of mishandeling, gebrek aan goed moraal, het verlaten van de echtelijke woonplaats, emigratie uit Frankrijk of afwezigheid van de echtgenoot voor langer dan vijf jaar.⁴⁴ Er was tijdens de Franse Revolutie dus ruimte voor hervorming van de wettelijke status van de vrouw. Dit laat zien dat er geen sprake was van volledige maatschappelijke onderdrukking. De positie van de vrouw werd verbeterd, maar de politieke status veranderde nauwelijks. Het toenemende politieke bewustzijn van vrouwen, zoals zichtbaar was in de *fraternelle*-verenigingen strookte niet met de revolutionaire omgeving.

⁴¹ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 53.

⁴² J. Abrey, 'Feminism in the French Revolution', 53.

⁴³ Neely, *French Revolution*, 150.

⁴⁴ T. McBride 'Public Authority and Private lives: Divorce after the French Revolution.' *French Historical Studies* 17 (Duke 1992) 749.

Van broederschap naar vrouwenclubs

De *fraternelle*-verenigingen golden als een opstap naar de *clubs des femmes* die uitsluitend vrouwelijke leden toestonden. De twee grootste en meest invloedrijke vrouwenclubs in Parijs waren de *Société Patriotique et Bienfaisance des Amies de la Vérité* (opgericht in maart 1791) en de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* (opgericht in mei 1793). Veel leden van deze *clubs des femmes* waren afkomstig uit de *Fraternelle*-verenigingen. De Nederlandse feministe Etta Palm d'Aelders was bijvoorbeeld lid van de *Société Fraternelle de l'un et l'autre sexe*, voordat zij actief was bij de oprichting van de *Amies de la Vérité*. De uitsluitend vrouwelijke clubs bouwden veelal voort op de politieke programma's van de *fraternelle*-verenigingen. Etta gaf door middel van een petitie, die zij in 1791 aanbood aan de *Assemblée Nationale*, stem aan de politieke eisen van feministische revolutionaire vrouwen. Ze drong in het document opnieuw aan op vrouweneducatie en pleitte daarnaast voor vrijheid en gelijkheid voor beide seksen, legalisatie van echtscheiding en toekenning van een volwassenen status aan vrouwen van boven de 21 jaar oud.⁴⁵ De politieke structuur en uitgangspunten van de verschillende *Sociétés Fraternelles* droegen dus bij aan de vorm en functie van de latere *clubs des femmes*.

⁴⁵ J. Abrey, 'Feminism in the French Revolution', 47-48.

3. Vonden de vrouwelijke politieke clubs veel bijval onder Parijse vrouwen en was er sprake van draagvlak onder de vrouwelijke bevolking?

Vrouwen, ontwaak: de nood van de rede wordt gehoord door het hele universum; ontdek uw rechten. Het machtige rijk van het natuurlijke wordt niet langer omringd door vooroordelen, fanatisme, bijgeloof en leugens (...) Oh, vrouwen, vrouwen! Wanneer stopt u blind te zijn? Welk voordeel heeft u verkregen door de Revolutie?⁴⁶

Zo luidt het postscriptum van de *Verklaring van de Rechten van de Vrouw* opgesteld in 1791 door de feministe Olympe de Gouges. In dit vooruitstrevende document, gericht aan koningin Marie Antoinette, herschreef De Gouges de *Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger* met de vrouw als onderwerp. Ze vestigde hiermee de aandacht op de uitsluiting van vrouwen in het eerdere document en zoals bovenstaand citaat doet blijken rekende ze hierbij op de steun van “de vrouw”. De vraag is echter in hoeverre “de vrouw” zich aansloot bij de revolutionaire idealen van de *clubs des femmes*. Deze vrouwen maakten het grootste deel van de Parijse bevolking uit, werkten om hun familie te kunnen onderhouden, waren echtgenoten van *sansculottes* en liepen voorop in de Parijse broodrellen. Aangezien er weinig bekend is over de precieze omvang van de *clubs des femmes* is het onderzoek naar het draagvlak onder de vrouwelijke bevolking een onderwerp van historisch debat. In voorgaande hoofdstukken is al gebleken dat de *clubs des femmes* tijdens de Franse Revolutie geen gezamenlijk doel nastreefden; er was sprake van een diversiteit aan maatschappelijke groepen met verschillende wensen en eisen. Ondanks de tegenstellingen tussen gematigden en radicalen bleek wel dat alle groepen streefden naar uitbreiding van de rechten van de vrouw, waarbij slechts de rechten verschilden. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen economische, juridische en sociale rechten. De aard van de *clubs des femmes* wordt duidelijker, wanneer er wordt gekeken naar de achterban van de vrouwenverenigingen.

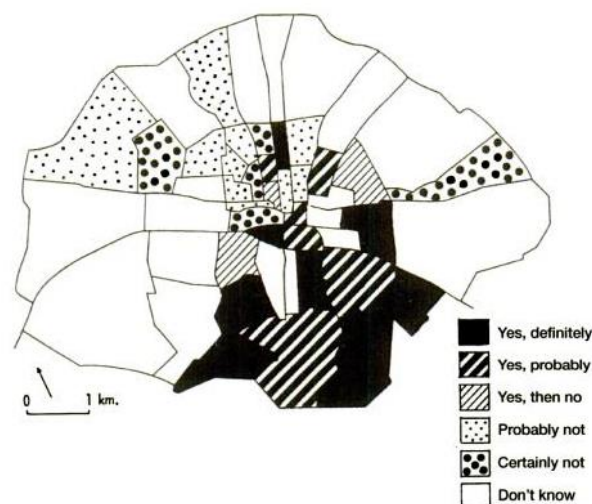
Het waren de Parijse vrouwen, die door hun protesten over voedseltekorten, aanleiding gaven tot de oprichting van de *clubs des femmes*. Zoals eerder beschreven eisten de Parijse marktvrouwen in oktober 1789 politieke inspraak op het gebied van graancirculatie en distributie. Daarna verdween deze politieke macht, wat een inspiratie was voor de oprichting van de politieke vrouwenclubs, die juist op zoek waren naar permanente representatie.⁴⁷ De

⁴⁶ O. de Gouges, *The Declaration of the Rights of Woman*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 92.

⁴⁷ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 15.

emancipatieprogramma's van de vroege *Société Fraternelle* en de latere *clubs des femmes* gingen echter veel verder dan de economische eisen die de marktvrouwen aan het begin van de revolutie stelden. Volgens Jane Abray bleek al vóór de revolutie dat er weinig animo was voor het progressief feministische programma. Vanaf 1787 kwamen er brochures in omloop die specifieke voorstellen deden op het gebied van economische, wettelijke en politieke rechten. Er werd gepleit voor gelijke rechten tussen man en vrouw, vrouweneducatie en toegang tot beter betaalde banen. Daarnaast werd er gepleit voor het instellen van vrouwenstemrecht. Jane Abray meent dat: 'Most women ignored the feminists.'⁴⁸ En zij is niet de enige die wijst op de passieve politieke houding van de Parijse vrouwen. Olwen Hufton oordeelt over de vrouwen die deelnamen aan de broodrellen in 1789: 'How much they understood of the political implications is more open to speculation.'⁴⁹ En ook Carla Hesse concludeert dat slechts enkele vrouwen op zoek waren naar politieke gelijkheid tijdens de Franse Revolutie.⁵⁰ De afwezigheid van politieke betrokkenheid onder de Parijse vrouwen zou wijzen op een kleine achterban voor de politiek vrouwenclubs.

Desondanks ontstonden er naarmate de revolutie vorderde steeds meer *Sociétés Fraternelles* en *clubs des femmes*. Dominique Goudineau heeft in haar onderzoek een overzicht gemaakt van de betrokkenheid van de Parijse vrouw in de *sociétés populaires*.⁵¹

Map 4. Were women members of the popular society of this section?

Hieruit blijkt opnieuw hoe lastig het is om de omvang van de achterban van de *clubs des femmes* te bepalen. Over de samenstelling van de clubs is meer bekend. Vrouwelijke leden

⁴⁸ J. Abray, 'Feminism in the French revolution', 46.

⁴⁹ O. Hufton, 'Women in Revolution 1789-1796', 96.

⁵⁰ Hesse, *The Other Enlightenment*, 156.

⁵¹ Goudineau, *The Woman of Paris and Their French Revolution*, 202.

van provinciale als Parijse clubs waren veelal afkomstig uit de middenklassen.⁵² De achterban van de *clubs des femmes* werd voornamelijk gevormd door vrouwen uit de lagere sociale klassen. Het gros van de politieke vrouwenclubs concentreerde zich rond Parijs en zodoende was dus het grootste deel van de achterban die de clubs kenden economisch kwetsbaar. Volgens Sutter waren voor de Parijse vrouw stemrecht en gelijkheid niet van primair belang. Enkel wilden stemmen of uitbreiding van de eigendomsrechten, maar er was geen sprake van een gezamenlijke doelstelling onder de Parijse vrouwen.⁵³ Deze “enkelingen” vormden de harde kern van de *clubs des femmes*, maar het grootste deel van de achterban stelde de emancipatiedoelinden dus niet voorop.

Het waren juist de lagere sociale klassen die het gedurende de Franse Revolutie economisch moeilijk kregen. Door de vele misoogsten, voorafgaand aan de revolutie, was de prijs van voedsel voor de Parijzenaren enorm gestegen. In 1787 gaf de gemiddelde arbeider 50 procent van zijn loon uit aan voedsel. Met het uitbreken van de revolutie in 1789 was dit percentage al gestegen naar 88 procent van het inkomen.⁵⁴ In de periode die volgde hielden de misoogsten, voedselschaarste en prijsstijgingen aan. De vrouw was binnen het gezin verantwoordelijk voor het verkrijgen en klaarmaken van voedsel. Als gevolg hiervan was het de vrouw en moeder die voorop ging in de broodrellen tijdens de Franse Revolutie. Het had voor vrouwen duidelijk de eerste prioriteit om voedsel op tafel te hebben. Deze primaire behoefte kwam voor de achterban van de *clubs des femmes* voor de strijd om vrouwenstemrecht en gelijkheid tussen de seksen.

De politieke vrouwenclubs probeerden hun achterban wel te betrekken in hun politieke keuzes. In de suikercrisis (januari en februari 1792) kwamen de Parijse vrouwen in oproer vanwege de hoge suikerprijzen die waren ontstaan ten gevolge van de burgeroorlog in Frans West-Indië.⁵⁵ In een speech die hij op 30 januari 1792 gaf spoorde Jacobijn Louvet zijn partijgenoten aan om de prijsstijgingen van suiker ongedaan te maken. Hij meldde het volgende:

Dit voorbeeld is al gezet door de burgers van [sectie] Croix-Rouge, direct opgevolgd door onze trouwe vrienden van de *société fraternelle*, en door de genereuze *citoyennes* van *les Halles*. Dit voorbeeld, dat is versterkt door de besluiten van

⁵² J. Abrey, 'Feminism in the French revolution', 50.

⁵³ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 8.

⁵⁴ Neely, *French Revolution*, 72.

⁵⁵ Johnson ed, *Women in Revolutionary Paris*, 105.

vandaag, zal geïmiteerd worden – twijfel niet – door de hele stad en snel door alle departementen in het rijk.⁵⁶

Dit wijst erop dat de vrouwelijke middenklasse die plaatsnam in politieke clubs in tijden van crisis betrokken was bij acute politieke problemen. Het programma van de *clubs des femmes* werd hierbij bepaald door de crisis situatie en niet door een ideologisch emancipatieprogramma. Tegelijkertijd nam het draagvlak onder bepaalde maatschappelijke groepen door dergelijke besluiten juist af. Onder de marktvrouwen, die in dit geval werden beschuldigd handelswaar achter te houden om de prijs op te drijven, ontstond protest. Zij zouden hun handelswaar, als gevolg van prijsexima, voor te lage prijzen moeten verkopen.⁵⁷

Over het algemeen kan dus worden geconcludeerd dat de *clubs des femmes* bestonden uit een kleine feministische kern, zoals Olympe de Gouges en Etta Palm d'Aelders, die verantwoordelijk was voor het doorzetten van het vooruitstrevende gelijkheidsbeleid van enkele clubs. Binnen de revolutie was ruimte ontstaan voor de publieke opinie en verlicht denken. Tegelijkertijd waren deze voorrechten, bewust of onbewust, nog in handen van revolutionaire mannen. De *clubs des femmes* hadden een achterban onder de Parijse vrouwen, maar in tijden van crisis vormden de politieke feministische doelen voor deze groep geen prioriteit. De discussie rondom prijsexima zorgde voor verdere verdeeldheid onder de Parijse vrouwen. Zodoende was er wel draagvlak voor de doelstellingen van de verlichte vrouwen, maar zorgde de huiselijke rolverdeling tijdens de revolutie ervoor dat het verkrijgen van voedsel boven politieke ambities door vrouwen werd gesteld. Dit veranderde echter toen de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* in het leven werd geroepen.

⁵⁶ Louvet, *A Jacobin Appeals to the Women of Paris to End The Sugar Crisis*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 113.

⁵⁷ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 7-8.

4. Hoe functioneerde de vrouwelijke politieke club *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* van 10 mei tot 30 oktober 1793?

Met de radicalisering van de Franse Revolutie radicaliseerden ook de politieke vrouwenclubs. In mei 1793 werd de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* in het leven geroepen door een mix van feministen en *sansculottes* vrouwen. Net als andere politieke clubs was het voornaamste doel van deze vrouwenvereniging het redden van het land en de revolutie. De *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* pleitte er echter ook voor dat de leden als moeders van alle burgers verantwoordelijk waren voor het voortleven van de staat en dus recht hadden op een meer prominente plek binnen de maatschappij. Hun bijdrage aan de revolutie zou hen het recht hebben gegeven op de rechten en plichten van het burgerschap. De Jacobijnse regering onder leiding van Robespierre (1758-1794), was echter groot tegenstander van vrouwenrechten. Als gevolg hiervan werd in de herfst van 1793 de vooruitstrevende vrouwenclub beschuldigd van samenwerking met de *enragés*, die waren gearresteerd. De overdreven revolutionaire sentimenten van de club zouden in chaos en wanorde resulteren. Zodoende werden op 30 oktober 1793 alle politieke vrouwenclubs onder dwang gesloten.⁵⁸ Het functioneren van de *Société des Citoyennes* vormde de opmars tot de sluiting van alle politieke vrouwenclubs. Een analyse van de vereniging en de periode vlak voor het verbod op de *clubs des femmes* maken duidelijk waarom de Conventie het besluit heeft genomen.

Vorm en functie

Vanaf eind 1792 zorgde de radicalisering van de Franse Revolutie voor een nieuwe koers voor de politieke programma's van de *clubs des femmes*. Waar eerst educatie, gelijkheid en filantropie voorop stonden, kwamen vanaf de wintermaanden steeds meer acute politieke problemen op de agenda. Vanaf februari 1793 startte een groep vrouwen, die later de *Citoyennes* genoemd zouden worden, de zoektocht naar een vergaderruimte. Het was echter al april toen de vereniging onder leiding van president Claire Lacombe vorm kreeg (de functie van president werd later dat jaar overgenomen door de militante Pauline Lèon). Over de omvang van het ledenbestand van de *Société des Citoyennes* zijn geen duidelijke gegevens. Roessler stelt dat de vereniging op haar hoogtepunt zo'n 170 leden telde, waarvan er honderd

⁵⁸ Roessler, *Out of the Shadows*, 49-61.

regelmatig aan de vergaderingen deelnamen.⁵⁹ Johnson weet echter te melden dat de *Société des Citoyennes* in september 1793 honderden leden telde, die actief deelnamen aan de patriottische activiteiten van de vereniging.⁶⁰ Deze confusie is een duidelijk gevolg van het schaarse aantal documenten dat de club heeft achtergelaten.

Het *Règlement de la Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* geeft inzicht in de structuur van de politieke vrouwenclub. In de inleiding van het document wordt direct de filosofie van de politieke betrokkenheid van de *Citoyennes* duidelijk:

Overtuigd dat er geen vrijheid is zonder gewoontes en principes, en [met de overtuiging] dat men sociale plichten moet erkennen om huishoudelijke taken naar behoren uit te voeren, hebben de Revolutionaire Republikeinse *Citoyennes* een vereniging gevormd om zichzelf te instrueren, om de Constitutie en wetten van de Republiek te leren, om deel te nemen aan publieke zaken, om de lijdende mensheid bij te staan en om alle mensen die slachtoffer zijn geworden van arbitraire daden van elke soort te verdedigen.⁶¹

De *Citoyennes* zagen het hierbij als hun taak om zich in te zetten voor het voortleven van de Franse Republiek, iets wat duidelijk bleek uit de lidmaatschapsprocedure van de vereniging. Een nieuw lid, dat werd voorgedragen door één bestaand lid en daarbij steun ontving van twee anderen, werd, als er geen bezwaren werden ontvangen, opgedragen de volgende eed af te leggen: ‘Ik zweer te leven en sterven voor de Republiek, ik beloof trouw te zijn aan de regels van de vereniging zolang deze bestaat.’⁶²

Op 10 mei 1793 registreerde de vereniging van republikeinse vrouwen zich officieel onder de noemer *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires*. De introductie van de club was het startpunt voor het actief uitdragen van het politieke programma. Het voornaamste politieke uitgangspunt van de club was intensivering van de strijd tegen de “vijand uit eigen kring”. Er moesten maatregelen worden genomen tegen terroristen zoals de veroordeling van de Girondijnen, de vervolging van verdachten, het opzetten van revolutionaire tribunalen en de volledige uitsluiting van de adel.⁶³ De vrouwen zetten zich in

⁵⁹ Roessler, *out of the shadows*, 100-110.

⁶⁰ Johnsons ed., *Women in Revolutionary Paris*, 147.

⁶¹ *Règlement de la Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* (Parijs) *Bibliothèque national de France*, 3.

⁶² *Idem* 8.

⁶³ Goudineau, *The Woman of Paris and Their French Revolution*, 151.

voor een nieuw economisch beleid met maximum prijzen. Daarnaast stelden ze zichzelf ten doel kleine legers van “amazones” te vormen ter bescherming van de republiek. Ze waren voor de verscherping van de jacht op contrarevolutionairen en andere verdachten en eisten dat zij Parijs mochten beschermen zolang hun mannen aan het front vochten.⁶⁴ De desbetreffende petitie werd door de Conventie afgewezen, maar de doelstellingen van de *Citoyennes* waren duidelijk.

De politieke strijd van de *Citoyennes*

Veel leden van de *Société des Citoyennes* onderhielden contacten met de Parijse Secties, waardoor zij actief konden communiceren met de sansculottes in de stad. Ondanks de relatief grote achterban van de politieke vrouwenclub was er sprake van onderlinge verdeeldheid. Er ontstond onenigheid tussen de aanhangers van Robespierre en zijn Jacobijnse achterban en de aanhangers van de militante Lacombe en Léon, die steun zochten bij de *enragés* (extreem linkse woordvoerders van de sansculottes). Gedurende de herfst van 1793 kregen de aanhangers van de *enragés* de overhand in de club, maar dit was alleen het resultaat van uitsluiting van andere leden. Deze interne verdeeldheid was het gevolg van het kleine aantal politieke vrouwenclubs, waardoor er binnen de verenigingen geen sprake was van een homogene politieke lijn. Hierdoor was de *club des femmes* relatief zwak en niet in staat om grote druk van buitenaf te weerstaan.⁶⁵

De onderlinge verdeeldheid blijkt uit de wisselende koers van de *Citoyennes*. Tijdens de laatste twee weken van mei 1793 namen de vrouwelijke patriotten deel aan de openbare strijd tegen de Girondijnse factie in de Conventie. De *Citoyennes*, gekleed in rode pantalon en rode *bonnet*, hekelden de Girondijnen wanneer zij in het openbaar verschenen. Daarnaast moedigden ze andere volksvergaderingen aan de moderaten uit te sluiten. Tussen 31 mei en 2 juni namen ze deel aan de coup die 31 Girondijnse afgevaardigden afzetten. Door een bondgenootschap tussen de Nationale Garde, de Jacobijnen, de sansculottes en de *enragés*, waarbij de *Citoyennes* zich aansloten, werden de Girondijnen door het *Comité de Salut Public* veroordeeld.

Omslag en radicalisering

Na de overwinning van de Montagnards werd een nieuwe constitutie opgesteld die gelijk, op 1 juli 1793, door de *Société des Citoyennes* werd aangenomen. De Montagnards

⁶⁴ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 75.

⁶⁵ Goudineau, *The Woman of Paris and Their French Revolution*, 151.

kwamen in de periode die volgde steeds sterker tegenover de *enragés* en sansculottes te staan, die radicalisering van de revolutie en opvoering van de terreur en maximalisering van de voedselprijzen eisten. De uit de gegoede middenklasse afkomstige Montagnards stonden verder af van de sansculottes, ambachtslieden en winkeliers dan de *Citoyennes*. In de periode die volgde startte de *Société des Citoyennes* een tegenoffensief, waarin zij zich volledig achter de *enragés* en sansculottes scharden. Ook de achterban van de Parijse vrouwenclubs keerden zich in deze periode tegen de Montagnards en de hele Conventie in verband met het prijsmaximum.

Op 1 augustus 1793, toen de regering de bevolking opriep voor een *levée en masse* om het vaderland te redden, eisten de *Citoyennes* dat de Montagnards met de wet voor de protectie van de burgerlijke bevolking instemde. In september bereikte de *Société des Citoyennes* haar hoogtepunt wat betreft haar ledenbestand, dat op dat moment een aantal honderden bedrag.⁶⁶ Het politieke programma van de vrouwenclub nam extreme vormen aan toen deze een offensief begon voor de invoering van strikte prijscontrole. Er werd een petitie aangeboden aan de Conventie waarin werd gereageerd op de devaluatie van de *assignat*. Volgens Sutter geeft deze stellingname blijk van een tactiek waarbij: ‘The women may have been trying to mimic popular protest by allying worker issues with the concerns of the wealthy in order to overwhelm the Convention with deliberative and militant politics’⁶⁷ Ze benadrukt dat de wetgeving, aangaande de verbetering van de economische situatie in Frankrijk, een van de belangrijkste onderwerpen was die de Parijse vrouwen zowel verenigden als verdeelden. De wasvrouwen en militante *Citoyennes* vonden elkaar in de economische strijd voor een prijsmaximum.⁶⁸

Daarnaast eisten de *Citoyennes* het dragen van de *bonnet rouge*, een rode muts die gold als een symbool voor de vrijheid, en de kokarde te verplichten voor de revolutionaire vrouw.⁶⁹ Dit in navolging van de rode hoofddekseis van geëmancipeerde slaven in het oude Rome. Aanvankelijk werden de *bonnet rouge* en de revolutionaire kokarde alleen gedragen door revolutionaire mannen, maar vanaf 1793 voegden ook de *Citoyennes* de *bonnet* en kokarde toe aan hun uniform. Vervolgens werd een verzoek aan de Conventie gedaan, waarbij ervoor werd het dragen van de *bonnet* met kokarde voor alle Franse vrouwen verplicht te maken. Deze politieke discussie onttaarde in rellen tussen de *femmes sansculottes* en de

⁶⁶ Johnson ed., *Women in Revolutionary Paris*, 143-147.

⁶⁷ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 69-70.

⁶⁸ Idem 71-72.

⁶⁹ P. Roussel, *Account of a Session of the Society of Revolutionary Republican Women*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 169.

straatvrouwen.⁷⁰ De *femmes sansculottes* zagen het niet dragen van de bonnet met kokarde als contrarevolutionair handelen en de straatvrouwen weigerden de *Citoyennes* te steunen, aangezien ze een prijsmaximum een te grote economische last vonden.⁷¹ Het radicale beleid leidde ertoe dat de vrouwenclub de steun van marktvrouwen, voormalige huisbedienden en religieuze vrouwen verloor.⁷² Hieruit blijkt dat de vrouwen geen gevoel van gemeenschappelijk belang hadden, maar zich lieten leiden door politieke motieven of economische belangen.

Vanaf de herfst van 1793 startten de Jacobijnen op politieke gronden een campagne tegen de *Républicaines Révolutionnaires*. Ze zouden zich uitgesproken hebben tegen de nieuwe politieke koers van de partij en zich laten hebben gebruiken als een instrument van de contrarevolutie. De campagne tegen de *Citoyennes* werd aanvankelijk gesteund door vrouwelijke afgevaardigden van andere politieke clubs.⁷³ De marktvrouwen boden de Nationale Conventie zelfs een petitie aan, waarin zij de sluiting van alle politieke vrouwenclubs eisten.⁷⁴ De klacht werd voorgedragen aan het *Comité de Salut Public* dat op zijn beurt de Conventie bij de zaak betrok. Fabre D'Eglantine startte een offensief, waarin hij de Conventie probeerde te overtuigen van de gewelddadige bedoelingen van de *Républicaines*. In zijn speech noemde hij hen '*filles émancipées, grenadiers femmelles*', wier *bonnet rouge* kon worden gezien als voorbode van een wapen.⁷⁵ Dit vormde de aanleiding tot een onderzoek naar alle politieke vrouwenclubs, waarna op 30 oktober de Conventie besloot tot een verbod van al deze clubs.⁷⁶

In de periode tussen de oprichting van de *Société des Citoyennes Republicanes Revolutionnaires* op 10 mei en het verbod van politieke vrouwenclubs op 30 oktober 1793, maakte de vereniging verschillende ontwikkelingen door. In tegenstelling tot de eerdere *clubs des femmes*, die vrijwel alleen sociale verandering nastreefden, wilden de *Citoyennes* economische en militante veranderingen bewerkstelligen. Carla Sutter meent zelfs: 'The *Société des Citoyennes* seemed to present social issues, such as prostitute reform programs, when their position was delicate; and pushed military and citizenship legislation when the

⁷⁰ *Women Wearing Bonnet Rouges Encounter Resistance From the Authorities and from Moderate Patriotic Women*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 205-208.

⁷¹ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 10.

⁷² Johnson ed., *Women in Revolutionary Paris*, 147.

⁷³ J. Abrey, 'Feminism in the French revolution', 56-57.

⁷⁴ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 78.

⁷⁵ J. Abrey, 'Feminism in the French revolution', 56-57.

⁷⁶ Amar, *The National Convention Outlaws Clubs and Popular Societies of Women*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 213- 217.

public was supportive.⁷⁷ Daarnaast laat de periode tussen 10 mei en 30 oktober een toenemende radicalisering van de *Citoyennes* zien. Aanvankelijk speelde onderlinge verdeeldheid nog een grote rol, maar vanaf de herfst van 1793 kregen de militante leden van de club de overhand en werden de banden met de *enragés* aangehaald. Hierdoor kon er een steeds radicaler beleid worden nagestreefd. Als gevolg hiervan raakten de *Citoyennes* hun achterban onder de vrouwelijke bevolking kwijt, wat uiteindelijk van desastreus bleek voor de *clubs des femmes* in de Franse Revolutie.

⁷⁷ Sutter, *A Revolutionary Regression*, 77.

5. Waarom werden de *clubs des femmes* in oktober 1793 verboden door de Conventie? En wat waren de gevolgen van dit verbod?

Naar aanleiding van de speech die Fabre D'Eglantine in september 1793 over het schadelijke imago van de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* hield in de Conventie, stapte een vrouw naar voren met de eis alle politieke vrouwenclubs te ontmantelen. De Conventie reageerde hierop door het *Comité de Salut Public* een rapport te laten opstellen over de *clubs des femmes*. André Amar, die het onderzoek uitvoerde en presenteerde, signaleerde twee dilemma's. Zouden vrouwen politieke rechten moeten bezitten en dus mogen deelnemen aan de regering? En zouden vrouwen bijeen mogen komen in politiek getinte verenigingen? Het antwoord op beide vragen was negatief.⁷⁸ De discussie rondom de *Républicaines Révolutionnaires* was aanleiding om de status van alle revolutionaire Franse vrouwen opnieuw te beoordelen. Amar nam het standpunt in dat politieke betrokkenheid van vrouwen ervoor zorgde dat zij niet langer konden investeren in hun natuurlijke rol als vrouw en moeder.

Kunnen vrouwen zichzelf wijden aan deze belangrijke en moeilijke functies [taken van politieke verenigingen]? Nee, omdat ze dan hun natuurlijke taken zouden moeten opofferen. De private functies die de vrouw van nature bestemd is uit te voeren zijn gekoppeld aan de algemene orde binnen de samenleving; deze sociale orde is het resultaat van het verschil tussen man en vrouw. Elk geslacht is bestemd een passende taak uit te voeren (...) Wij geloven, juist daarom, dat de vrouw haar familie niet zou moeten verlaten om zich in overheidsaangelegenheden te mengen.⁷⁹

De Conventie achtte zich overtuigd en besloot op 30 oktober 1793 tot een verbod van alle *clubs des femmes* in de Franse republiek.⁸⁰ Het besluit van de Conventie had zodoende niet alleen desastreuze gevolgen voor de *Société des Citoyennes*, maar voor alle politieke vrouwenclubs in Frankrijk. De verklaring van het verbod op politieke vrouwenclubs en de gevolgen hiervan zullen worden geanalyseerd.

⁷⁸ Amar, *The National Convention Outlaws Clubs and Popular Societies of Women*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 214-215.

⁷⁹ Idem 215-216.

⁸⁰ J. Abray, 'Feminism in the French revolution', 56-57.

Wanneer de secundaire literatuur over de sluiting van politieke vrouwenclubs wordt bekeken zijn er twee algemene verklaringsmodellen te identificeren. Enerzijds wordt er door feministische historici gewezen op de invloed van antifeministische mannen en formeel geaccepteerde geslachtsgefundeerde politieke normen. Anderzijds wordt er gekeken naar andere factoren die een rol zouden kunnen hebben gespeeld. Uiteindelijk zijn er drie duidelijke oorzaken die een rol hebben gespeeld bij het besluit van de Conventie om alle *clubs des femmes* te sluiten.

Interne chaos

De *clubs des femmes* hadden tijdens de hele Franse Revolutie te maken met interne problemen. De politieke vrouwenclubs waren aanvankelijk klein in aantal en omvang, waardoor er voor politiek georiënteerde vrouwen geen ruime keus was wat betreft politieke voorkeur. Radicale feministen en gematigde revolutionairen werden door de beperkte keuzemogelijkheden gedwongen samen tot een politiek programma te komen. Onderlinge verdeeldheid door uiteenlopende sociale, economische en politieke interesses zorgde ervoor dat de zoektocht naar vrouwenrechten werd ondermijnd.⁸¹

De druk op politiek actieve vrouwen was niet alleen afkomstig van de bestaande orde of van antifeministische politici, maar ook van de gewone vrouw tijdens de revolutie. Door protest van de *Dames les Halles* werden de emancipatie-idealen van de politieke vrouwenclubs vanuit hun eigen doelgroep tegengewerkt. Opnieuw waren tegengestelde idealen hiervan de oorzaak. De feministische kern van de *clubs des femmes* stelde het gelijkheidsideaal voorop, terwijl vrouwen uit lagere sociale klassen juist economische belangen nastreefden. Zodoende hadden de *clubs des femmes* voorafgaand aan het besluit van de Conventie te maken met interne chaos. Zowel binnen de politieke vrouwenclubs als binnen de doelgroep van de clubs zorgden tegenstrijdige belangen ervoor dat er geen stabiele basis was voor één politiek emancipatieprogramma. Dit maakte de *clubs des femmes* kwetsbaar voor druk van buitenaf.

Radicalisering van de Franse Revolutie

Nadat de constitutionele Franse monarch Lodewijk XVI 21 januari 1793 was omgebracht onder de guillotine nam de verdeeldheid in de nieuwe Franse republiek toe. De royalisten vervreemdden en de republikeinen kregen, net als de *clubs des femmes*, te maken

⁸¹ Sutter, A Revolutionary Regression, 6.

met interne verdeeldheid. De wetgevende vergadering was in september 1792 vervangen door de Conventie die werd verdeeld door de politieke machtsstrijd tussen de Girondijnen en Montagnards. Daarnaast was vanaf begin 1793 de contrarevolutie aan omvang toegenomen door de aanhoudende inflatie, de verhoging van graankosten en verdere belastingen, de religieuze onvrede en door de conscriptie voor het leger. Naast de interne moeilijkheden werd Frankrijk steeds sterker geconfronteerd met de dreiging van buitenaf door de escalerende oorlog met Oostenrijk en haar bondgenoten. Door de combinatie van binnenlandse onrust, rebellie en buitenlandse druk voelde de Conventie zich genoodzaakt acute maatregelen te nemen om de situatie in de hand te houden.⁸² Op 5 september 1793 werd de terreur de orde van de dag verklaard om zo de revolutie te beschermen tegen vijanden. Het *Comité de Salut Public* nam de uitvoerende macht van de Conventie over en vertoonde steeds meer dictatoriale trekken.

Onderdeel van het nieuwe beleid was het terugdringen van de macht van de sansculottes en andere niet-elitaire bewegingen. Op 2 juli hadden de *Citoyennes* onderdeel uit gemaakt van een bredere sansculottesbeweging om de Girondijnen onder druk uit de Conventie te verwijderen. Op 5 september 1793, de eerste dag van de terreur, werd de Conventie opnieuw onder druk gezet door een grote menigte die de “oorlog tegen tirannen, voedselverzamelaars en aristocratie” eiste. Daarnaast wilde zij kleine *armées révolutionnaires*, bestaande uit militante sansculottes om het platteland af te stropen om boeren ervan te weerhouden graan achter te houden. Hierna werden meerdere maatregelen genomen om de macht van de Conventie en met name van het uitvoerende orgaan, het *Comité de Salut Public* te consolideren, waardoor de macht van de sansculottes aanzienlijk terugliep. Onderdeel van deze campagne was het gevangenzetten van de *enragés* en de verscherpte controle op politieke clubs. Zodoende kan het verbod van politieke vrouwenclubs worden gezien als onderdeel van het centralisatiebeleid van het *Comité de Salut Public* tijdens de terreur.⁸³ De steeds verdere radicalisering van de revolutionaire feministen in de *Société des Citoyennes* en hun banden met de *enragés* vormden een bedreiging voor de publieke orde. In het verbod op politieke vrouwenclubs werd de volgende situatie beschreven:

In de avond ontstond een soortgelijke oproer dit maal met meer geweld. Er ontstond ruzie. Verschillende zelfbenoemde Revolutionaire Vrouwen werden ruw. Sommige deelnemers aan de menigte leefden zich uit door geweld te gebruiken welke de

⁸² Neely, French Revolution, 188-189

⁸³ Idem 192-197.

fatsoensnormen overstegen. Verschillende meldingen aan uw Comité laten zien dat deze onrust alleen kan bijdragen aan een plot van vijanden van de staat. Verschillende van deze zelfbenoemde Revolutionaire Vrouwen zullen misleid zijn door een overvloed aan patriotisme, maar andere zijn zonder twijfel enkel gemotiveerd door kwaadaardigheid.⁸⁴

Deze verklaring benadrukte de manier waarop de revolutionaire vrouwen de publieke orde verstoorden. De strijd tegen de vijanden van de revolutie kan worden gezien als een van de redenen voor het verbod van politieke vrouwenclubs.

De rol van de vrouw

Naast de bovengenoemde oorzaken voor het verbod van de *clubs des femmes*, die samenhangen met de historische context waarin het besluit werd genomen, kan een analyse van de tijdsgeest een nadere verklaring bieden. In eerste instantie leek het besluit van de Conventie in strijd met de revolutionaire idealen die juist de rechten van de burger opnieuw vorm gaven. Het verbod van de *clubs des femmes* ging in tegen de *Verklaring van de rechten van de Mens en Burger*. Artikel 7, dat vrijheid van meningsuiting en vereniging veiligstelde, werd met het verbod van vrouwelijke politieke clubs teniet gedaan. Eerder bleek artikel 5 al niet van toepassing op vrouwen, aangezien dit gelijke toegang tot publieke functies garandeerde voor alle burgers.⁸⁵ Daarnaast werd al vroeg in de revolutie duidelijk dat vrouwen geen stemrecht kregen. Het vrouwenstemrecht werd enkel in politieke clubs en secties enige tijd aangehouden.⁸⁶ Er bleek dus een andere filosofie van toepassing op de revolutionaire vrouwen dan op revolutionaire mannen.

Het sluiten van politieke clubs kan worden gezien als tactiek van de Conventie om vrouwen buiten het publieke leven te sluiten. De *Feuille du Salut Public* plaatste een stuk van het *Comité de Salut Public* om de rol van de vrouw te benadrukken. In deze lectuur, genaamd *Avis aux Républicaines*, werd de ideale *Citoyenne* beschreven:

Vrouwen! Wilt u republikeins zijn? ... Wees simpel in uw kledij, werk hard in uw huis, ga nooit naar verenigingen om hier te spreken. Laat uw aanwezigheid gelden

⁸⁴ Amar, *The National Convention Outlaws Clubs and Popular Societies of Women*, Mary Johnson ed. (Illinois 1979) 214.

⁸⁵ J. Abray, 'Feminism in the French revolution', 55-56.

⁸⁶ Idem 54.

door uw kinderen aan te moedigen. Dan zal la Patrie u zegenen, aangezien u dan heeft gedaan wat het van u verwachtte.⁸⁷

Bovenstaand citaat geeft echter een eenzijdig beeld van de politieke uitsluiting van de vrouw. De onderdrukte positie van de vrouw wordt als gevolg vaak overtrokken in historische literatuur. Zo ook in het werk van Olwen Hufton: ‘The woman had both to produce the food and to cook it; all her husband had to do was eat what she prepared and judge whether he was hungry or not.’⁸⁸ Dergelijke interpretaties overstijgen het historisch bronnenmateriaal en geven een subjectieve interpretatie van de revolutionaire mentaliteit.

Uiteindelijk kunnen er drie uitgangspunten over de rol van de vrouw worden onderscheiden. Zoals uit eerdere hoofdstukken is gebleken waren er enkele mannelijke politieke figuren die de emancipatiestrijd van de vrouwen steunden. Belangrijke revolutionairen, zoals Condorcet en Brissot promootten aanvankelijk actief het politieke programma van de revolutionaire feministen. Een grote groep zag echter een meer bescheiden politieke rol voor de vrouw. André Amar, die het rapport opstelde dat leidde tot het sluiten van politieke vrouwenclubs in oktober 1793, beschouwden de positie van de vrouw als volgt:

Ze kunnen hun mannen verlichten, met hun communicatie op basis van waardevolle reflecties, op basis van een kalm en huiselijk leven, gebruik makend van alle macht die private liefde hun biedt om zo vaderlandsliefde van hun [mannen] te versterken; en de man, verlicht door de informele en vreedzame discussies in zijn huishouden, zal de bruikbare ideeën, die een eerlijke echtgenote hem heeft aangereikt terugbrengen naar de samenleving.⁸⁹

Hiermee werd het politieke handelen van de vrouw niet volledig uitgesloten, maar slechts beperkt tot de private sfeer. Zoals Freund het formuleert: ‘[he] insists that the only proper arena for those reflections is the home, and the only conduit for them an attentive husband.’⁹⁰

Tegelijkertijd waren er ook revolutionaire theoretici die de rol van de vrouw uitsluitend beperkten tot die van republikeinse echtgenote en moeder. Rousseau heeft in zijn filosofische werken een uitgebreide analyse gegeven van de rol die de vrouw zou moeten

⁸⁷ Idem 57.

⁸⁸ O. Hufton, ‘Women in Revolution 1789-1796’, 103.

⁸⁹ A. Freund, ‘The Citoyenne Tallien: Women, Politics and Portraiture during the French Revolution’, *the Art Bulletin* 93 (New York, 2011) 333.

⁹⁰ Idem 333.

spelen binnen de 18de eeuwse samenleving. Hij stelde de vrouw centraal bij zijn kritiek op het Ancien Régime en gebruikte deze ter legitimatie van een nieuwe sociale orde in de republiek. Hij pleitte voor de scheiding van sferen, zodat man en vrouw ieder hun eigen domein zouden kennen. Het gold hierbij als de plicht van de vrouw om haar eigen idealen en verlangens ondergeschikt te maken aan het zedelijke welzijn van de samenleving.⁹¹ Landes formuleert dat als volgt: ‘But unlike her male companion, of whom Rousseau also demands the sublimation of particular interests on behalf of a desire for the public good, woman is barred completely from active participation in the very sphere that gives purpose to all her actions.’⁹²

Uiteindelijk kreeg de denkwijze die de vrouw uitsloot van de publieke sfeer de overhand. Er was wel sprake van verbetering van vrouwenrechten in private sfeer, zoals de hervorming van het familiaal recht. In publieke sfeer bleven vrouwenrechten echter beperkt en werd politiek bewustzijn ontmoedigd. Onderdeel van de terreur was het kweken van een rechtschapen revolutionaire staatsburger, waarbij zowel man als vrouw een nieuwe patriottische identiteit moest aannemen.⁹³ De *clubs des femmes* en hun politiek actieve leden pasten niet binnen de revolutionaire staatsideologie.

Gevolgen van het verbod van clubs des femmes

Er was weinig protest tegen het verbod van de *clubs des femmes*. Aangezien het verbod alleen gold voor politieke clubs waarvan het ledenbestand uitsluitend uit vrouwen bestond, konden politiek geïnteresseerde *Citoyennes* in eerste instantie nog wel deel uitmaken van de gemengde clubs. Hun status binnen de clubs werd door het besluit van de Conventie echter ook onderwerp van discussie, waardoor vrouwen werden uitgesloten of niet meer mochten stemmen.⁹⁴ Op 20 maart 1795 werden alle vrouwen uitgesloten van vergaderingen van de Conventie. Het was vrouwen alleen nog toegestaan om aanwezig te zijn indien zij begeleid werden door een man met een burger-kaart. Op 23 maart 1795 kwam het tot een ultieme maatregel, waarbij vrouwen volledig werden uitgesloten van het publieke leven. Vrouwen moesten terugkeren naar huis en mochten niet in groepen groter dan vijf op straat verkeren, totdat de rust in Parijs zou zijn teruggekeerd.⁹⁵ Deze beperking was echter onderdeel van het steeds harder optreden van de Conventie tegen de Parijse oproerigheid en geeft wellicht meer blijk van paranoia dan vrouwenonderdrukking.

⁹¹ J. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (New York 1988) 66-70.

⁹² Idem 69.

⁹³ Neely, *French Revolution*, 200-202.

⁹⁴ J. Abrey, ‘Feminism in the French revolution’, 58.

⁹⁵ Idem 58.

In de provincies verdwenen de politieke vrouwenclubs zonder problemen. In Parijs bleven slechts enkele vrouwen na het verbod politiek actief. Radicale feministen, zoals Olympe de Gouges die op 3 november 1793 werd geëxecuteerd, werden in deze periode uitgeschakeld door het terreurbewind. In jaar II en III Thermidor (1793-1794) zijn tenminste 195 *jacobines* of *militantes* beschuldigd van politieke activiteiten. Roessler beschrijft de aanwezigheid van geheime politieke activiteiten van vrouwen na de sluiting van de vrouwenclubs.⁹⁶ Zo werd in 1795 bijvoorbeeld een leidster van een *club des femmes jacobites* gearresteerd, wat zou wijzen op de aanwezigheid van politieke vrouwenclubs. Jane Abray benadrukt echter dat het hierbij gaat om vage verslagen die te dubbelzinnig zijn om werkelijk iets te kunnen bewijzen.⁹⁷

Ondanks het volharden van de sociale scheiding tussen de seksen, betekende de Franse Revolutie wel verandering van de wettelijke status van de vrouw. Kinderen kregen gelijke rechten, een meerderheid van de vrouwen werd volwassen verklaard vanaf 21-jarige leeftijd en moeders kregen inspraak in beslissingen over hun kinderen. Daarnaast konden vrouwen leningen aangaan, getuigen in civiele rechtszaken en goederen bezitten. Met de val van het revolutionair bewind verdwenen de wettelijke veranderingen weer vrij snel weer. De Napoleontische codes maakten een einde aan vrijwel alle wetten die vrouwen gelijk stelden aan mannen. Slechts enkele familiale wetten werden sterk aangepast en behouden. De uiteindelijke situatie week niet veel af van die ten tijde van het Ancien Régime.⁹⁸

Daarnaast kan aan de hand van hun gepubliceerde werk een verandering in de literaire betrokkenheid van vrouwen worden geconstateerd. Thérèse Cabarrus, beter bekend als Madame Tallien, schreef in 1793 na de sluiting van de *clubs des femmes* een essay over het belang van publieke educatie, waarbij zij met name doelde op het openstellen van onderwijs voor de vrouw. In dit essay greep zij terug op een aantal belangrijke verlichtingsidealen ter legitimering van haar claims. Zo benadrukte zij onder andere de natuurlijke deugd van kinderen, de voordelen van psychische uitdaging en oefening en het belang van de overdracht van revolutionaire idealen. Deze speech werd opgestuurd naar het *Comité de Salut Public* in Parijs. Daarnaast schreef zij ook nog andere essays, zoals een essay over de plaats van vrouwen in de publieke sfeer, dat zij publiceerde in april 1794. Volgens Cabarrus zou het openstellen van banen als verpleegster en docent voor vrouwen stimulerend werken voor hun toewijding aan de republiek. Zij pleitte hierbij niet voor gelijke rechten, maar wel voor een

⁹⁶ Roessler, *Out of the Shadows*, 164-170.

⁹⁷ J. Abray, 'Feminism in the French revolution', 58.

⁹⁸ Idem 58-59.

plaats in de publieke orde. Het uitsluiten van vrouwen zou een wig kunnen drijven tussen hen en de republiek.⁹⁹ Onder de noemer van patriotisme en vaderlandsliefde bleef Madame Tallien dus publiek betrokken, zelfs na de sluiting van de *clubs des femmes*.

De essays van Madame Tallien maken deel uit van een kleine toename in van het aantal vrouwen dat geschreven werken liet drukken tijdens de revolutionaire periode:

Tabel 1.1 Aantal vrouwen dat werken liet drukken

Jaren	Aantal vrouwen dat werken liet drukken
1754-1765	73
1766-1777	55
1777-1788	78
1789-1800	329
1811-1812	299

Tijdens van het Ancien Régime was, met uitzondering van een aantal grote namen, slechts een marginaal aantal gedrukte werken afkomstig van vrouwen. Pas toen het oude regime viel bloeide de Franse vrouwelijke schrijfster op. De persvrijheid die vanaf 1789 bestond en de politieke mobilisatie in de eerste jaren van de revolutie boden de mogelijkheid voor de vrouw om haar stem te laten gelden. Van de gedrukte werken in de periode tussen 1789 en 1800 waren 251 van de 657 in totaal, van politieke aard. Vrouwen schreven vooral pamfletten en petitieën gericht aan de publieke autoriteiten. De vrouwen die zich mengden in dit politiek debat waren niet van lage afkomst maar waren deel het centrum van de Franse culturele en politieke wereld. De afschaffing van politieke vrouwenclubs en de val van het revolutionair bewind had dus slechts een kleine afname van gedrukt werk van vrouwen tot gevolg. Hoewel het aandeel van vrouwen in de publicatiestroom aanzienlijk groot was, bracht de revolutie toch een bloeiperiode voor vrouwelijke schrijfsters teweeg die aanhield.¹⁰⁰

De gevolgen van het verbod van de *clubs des femmes* waren ambivalent. Enerzijds verdwenen de politieke vrouwenclubs vrijwel volledig uit Frankrijk en bleven slechts enkele vrouwelijke fanatiekeling en politiek actief. Anderzijds werkten de tijdelijke politieke activiteit en verbeterde wettelijke status van vrouwen door. Hun politieke interesse en publicatiedrang bleven groter dan voor de Franse Revolutie. De vrouwelijke politieke clubs hebben hierbij onmiskenbaar een rol gespeeld.

⁹⁹ A. Freund, 'The Citoyenne Tallien', 329-330.

¹⁰⁰ Hesse, *The Other Enlightenment*, 39-54.

‘Filosofie heeft de waarheid gevonden in donkere tijden; de tijd is gekomen; gerechtigheid, zuster van de vrijheid, roept alle individuen op tot gelijke rechten, zonder discriminatie van geslacht; de wetten van alle vrije mensen moeten gelijk zijn voor iedereen, zoals de lucht en de zon’¹⁰¹ – Etta Palm d’Aelders, *Bibliothèque historique de la Ville de Paris*, Zomer 1791

Met deze woorden gaf de feministe Etta Palm d’Aelders de potentie van de Franse Revolutie weer. Man en vrouw zouden door de nieuwe revolutionaire filosofie gelijke rechten en plichten kennen. Onderdeel van deze emancipatie was voor d’Aelders en enkele andere vrouwen de oprichting van politieke vrouwenclubs. De revolutionaire periode tussen 1789 en 1793 betekende zowel de opkomst als ondergang van *clubs des femmes* in de Franse politieke cultuur. Na een uitgebreide analyse van deze specifieke politieke clubs kan antwoord worden gegeven op de hoofdvraag: ‘Wat was de aard en betekenis van *clubs des femmes* tijdens de Franse Revolutie en waarom werden zij in oktober 1793 door de Conventie verboden?’

Om te beginnen kan er onderscheid worden gemaakt tussen politieke clubs met uitsluitend vrouwelijke leden en gemengde politieke clubs, ofwel *Sociétés Fraternelles*. Uit de analyse van de in 1790 opgerichte *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes* is gebleken dat mannen en vrouwen binnen de vereniging op gelijke voet participeerden. De *fraternelle*-verenigingen boden vrouwelijke leden een mogelijkheid om actief deel te nemen aan hun politieke werkzaamheden, terwijl dezelfde vrouwen op nationaal niveau veel passievere politieke rechten toegekend kregen. Zo werd het vrouwenstemrecht, zoals gehandhaafd in de *Société Fraternelle de Patriottes des Deux Sexes*, op nationaal niveau niet doorgevoerd. Het gelijkheidsprincipe kwam terug in de structuur en politieke uitgangspunten van de *fraternelle*-verenigingen. Vanwege het principe dat ieder individu een bijdrage zou moeten leveren aan de maatschappij, werd er onder andere gepleit voor vrouweneducatie. Op nationaal niveau vonden dergelijke initiatieven weinig bijval, aangezien volgens de revolutionaire ideologie de maatschappelijke bijdrage van de vrouw zich concentreerde op de rol van dochter, moeder en echtgenote. De *fraternelle*-verenigingen fungeerden in de weinig emancipatoire revolutionaire omgeving voor een aantal vrouwen als een opstap naar deelname in uitsluitend vrouwelijke politieke clubs.

¹⁰¹ E. Palm d’Aelders, *A Call For an End to Sexual Discrimination*, Levi Johnson ed. (Illinois 1979) 76.

De *clubs des femmes* werden gekenmerkt door onderlinge verdeeldheid vanwege uiteenlopende sociale, economische en politieke interesses. Er was geen sprake van een gezamenlijke politieke doelstelling voor de *clubs des femmes*. Vaak was het voornaamste doel, net als bij de politieke mannenclubs, politieke educatie van de leden. Een deel van de vrouwenclubs legden zich toe op een humanitaire rol in de maatschappij, terwijl enkele andere clubs een emancipatieprogramma nastreefden. Daarnaast verschilden de houding en opstelling van de politiek actieve vrouwen. De diplomatieke methoden van de meeste groepen botsten met de militante stellingnames van sommige andere.

Hoewel er weinig bekend is over de omvang van de *clubs des femmes*, geeft een analyse van de achterban inzicht in het maatschappelijke draagvlak van de politieke vrouwenclubs. Historici zijn veelal van mening dat de meeste vrouwen in de Franse Revolutie weinig tot geen politieke betrokkenheid wensten. De politieke *clubs des femmes* bestonden uit vrouwen afkomstig uit de middenklassen. De Parijse clubs leunden op een achterban afkomstig uit de lagere sociale klassen. Voor deze klassen hadden de emancipatiedoelstellingen van de feministische kern van de politieke vrouwenclubs geen prioriteit. De *crises de subsistance* zorgden ervoor dat voor veel vrouwen economische belangen prevaleerden. De *clubs des femmes* probeerden hun achterban hierin tegemoet te komen door ook stelling te nemen bij brandende economische problemen, zoals de suikercrisis van 1792. Dit resulteerde echter opnieuw in verdeeldheid aangezien verschillende maatschappelijke groepen verschillende economische belangen hadden.

De *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires*, opgericht in mei 1793, had in tegenstelling tot andere politieke vrouwenclubs wel sterke banden met de *sansculottes*. De radicale houding van deze *club des femme* droeg bij aan het uiteindelijke verbod van politieke vrouwenclubs op 30 oktober 1793. Het lag in de aard van de andere vrouwenclubs om zich bezig te houden met educatie, gelijkheid en filantropie, maar de *Citoyennes* hielden zich bezig met acute politieke problemen. De vrouwen zagen het als hun taak om zich in te zetten voor het voortleven van de Franse republiek. Ondanks de grotere achterban van de club waren de *Citoyennes* zelf, net als de leden van andere vrouwenclubs, verdeeld. Uiteindelijk kregen de radicale leden binnen de club de overhand en werden de banden met de *enragés* aangehaald. Het schadelijke imago van de *Société des Citoyennes* was voor de Conventie aanleiding om de legitimiteit van alle politieke vrouwenclubs opnieuw te beoordelen.

Uiteindelijk werden de *clubs des femmes* op 30 oktober 1793 verboden. Het verbod van politieke vrouwenclubs kan verklaard worden door drie structurele problemen. Ten eerste was er gedurende de hele revolutie sprake van verdeeldheid binnen de politieke

vrouwenclubs. Aangezien er maar weinig echte vrouwenclubs waren werden radicale feministen en gematigde revolutionairen gedwongen samen tot een politiek programma te komen. Zowel binnen de politieke vrouwenclubs als binnen hun achterban zorgden tegenstrijdige belangen ervoor dat er geen stabiele basis was voor één politiek programma. Interne verdeeldheid maakte de vrouwenclubs kwetsbaar voor tegenstand van buitenaf en zodoende konden ze het offensief van de Jacobijnen niet tegenwerken. Daarnaast zorgde de radicalisering van de revolutie ervoor dat de strijd tegen vijanden van de revolutie steeds heviger werd. De terreur leidde tot vergaande centralisatie onder leiding van het *Comité de Salut Public*. De *Société des Citoyennes* vormde, net als veel andere politieke clubs, een bedreiging voor de publieke orde en werd verboden. Dit verbod hing tenslotte samen met de revolutionaire tijdsgeest. Veel revolutionairen waren van mening dat de vrouw zich moest beperken tot de private sfeer. De politiek actieve houding van de vrouwelijke clubleden paste niet bij deze revolutionaire ideologie.

De revolutionaire *clubs des femmes* kenden een kleine feministische kern, waarin figuren als Olympe de Gouges, Pauline Léon en Etta Palm d'Alders een feministisch beleid nastreefden. De achterban van de verenigingen was echter verdeeld en werd gedreven door economische belangen. Het is opvallend dat ondanks de programma's van deze feministen de politieke vrouwenclubs niet of nauwelijks opkwamen voor vrouwenrechten. Het beleid concentreerde zich op liefdadigheid en andere vrouwelijke zaken. De bemoeienis in politieke kwesties van de *Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires* leidde tot het verbod op vrouwenclubs. In 1792 werden de rechten van de vrouw verbeterd door de hervorming van het familiale recht. Andere veranderingen in de wettelijke status van de vrouw volgden. De Franse Revolutie zorgde voor een tijdelijke verbetering van rechten voor vrouwen, maar deze rechten bleven beperkt tot de private sfeer. Het toenemende politieke bewustzijn van vrouwen paste niet binnen de revolutionaire tijdsgeest.

Na de sluiting van alle politieke vrouwenclubs in oktober 1793, verdwenen zij vrijwel volledig uit Frankrijk. Slechts een enkele vrouw bleef in het geheim actief betrokken bij politieke clubs. Desondanks hebben de politieke vrouwenclubs wel degelijk effect gehad. Ze hebben bijgedragen aan meer politieke interesse, politieke participatie en politieke publicatiedrift van vrouwen en een tijdelijke verbetering van hun wettelijke status. Deze veranderingen gingen na de Franse Revolutie niet geheel verloren. Volgens Carla Hesse was de voornaamste transformatie: "There was no "women's revolution" in 1789, but through the commercialization of cultural life, the French Revolution opened up the unprecedented opportunity for women to participate in public political discourse and debate, and indeed to

debate the appropriate place for women within a democratic polity.¹⁰² Het doel van de *clubs des femmes* bleef leven en zou in de twintigste eeuw worden gerealiseerd.

¹⁰² Hesse, *The Other Enlightenment*, 55.

Bronnen:

Bibliothèque National de France (BNF)

Bronnenuitgaven:

Library Of Congress Cataloging in Publication Data (CIP data)

Tijdschriften:

French Historical Studies

History of European ideas

Past & Present

Revue Historique

The American Historical Review

The Art Bulletin

Yale French Studies

Literatuurlijst

Bronnen

Réglemeent de la Société Fraternelle de patriotes des deux sexes défenseurs de la Constitution, 1792, BNF, Bibliothèque National de France, inv. nr. 6.2.48.

Réglement de la Société des Citoyennes Républicaines Révolutionnaires, 179., BNF, Bibliothèque National de France, inv. nr. 9.4.210.

Bronnenuitgaven

Women in French Revolution 1789-1795, 1 januari 1789-Year III, M. D. Johnson ed. CIP data (Illinois 1979).

Literatuur

Abray, J. 'Feminism in the French Revolution', The American Historical Review 80 (1975) 43-62.

Doyle, W. Origins of the French Revolution (3de ed; Oxford 1999).

Fol, M. 'Patriotes au féminin. Les femmes au club des Jacobins de Bonneville (1792-1794)', Revue Historique 295 (1996) 369-406.

Freund, A. 'The "Citoyenne" Tallien: Women, Politics, and Portraiture during the French Revolution', The Art Bulletin 93 (2011) 325-344.

Godineau, D. The Women of Paris and Their French Revolution (California 1998).

Hanson, P. R. 'Monarchist Clubs and the Pamphlet Debate over Political Legitimacy in the Early Years of the French Revolution', French Historical Studies 21 (1998) 299-324.

Hesse, C. *The Other Enlightenment: How French Women Became Modern* (Princeton 2001).

Hufton, O. H. *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution* (Toronto 1992).

Hufton, O. H. 'Women in Revolution 1789-1796', *Past & Present* 53 (1971) 90-108.

Jones, J. M. 'Personals and Politics: Courting la "citoyenne" in "Le courrier de l'hymen"', *Yale French Studies* 101 (2001) 171-181.

Kennedy, M. L. *The Jacobin Clubs in the French Revolution II* (Princeton 1988).

Landes, J. B. *Women and the public sphere in the age of the French Revolution* (Cornell U.P. 1988).

McBride, T. 'Public Authority and Private Lives: Divorce after the French Revolution', *French Historical Studies* 17 (1992) 747-768.

Melzer, S. E. en L. W, Rabine, *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (Oxford 1992).

Neely, S. *A Concise History of the French Revolution* (Maryland 2008).

Palm née d'Aelders, E. *Appel Aux Francoises sur la régénération des moeurs, et nécessité de l'influence des femmes dans un gouvernement libre* (Parijs 1791).

Roessler, S. E. *Out of the Shadows: Women and Politics in the French Revolution (1789-95)* (New York 1996).

Scott, J. W. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (Harvard 1996)

Sutter, C. *A Revolutionary Regression. The Political Self-Defeat of Women in Paris 1789-1793* (dissertatie University of Colorado 2012).

Vega, J. 'Feminist Republicanism. Etta Palm-Aelders on Justice, Virtue and Men', *History of European ideas* 10 (1989) 333-351.